IQTISODIY TARAQQIYOT VA TAHLIL ILMIY ELEKTRON JURNAL

UO'K: 336.221:336.14(575.1)

SOLIQLAR BAZASINI KENGAYTIRISH ORQALI MAHALLIY BUDJETLAR BARQARORLIGINI TA'MINLASH: 2021-2024 YILLAR TAHLILI

i.f.d., dots. ***Kudiyarov Kishibay***
Qoraqalpoq davlat universiteti
ORCID: 0000-0002-7305-3942
kudiarovkishibay@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqotda O'zbekistonning mahalliy budjetlariga 2021-2024 yillarda tushgan soliq daromadlari va ularning tarkibi tahlil qilindi. Deskriptiv statistika usuli, vizualizatsiya hamda panel ma'lumotlar strukturasi asosida yondashuv qo'llanildi. Tahlil natijalari soliq bazasining diversifikatsiyalanayotgani va budjet daromadlarining mustahkamlanayotgani ko'rsatdi. Xulosalarda mahalliy budjetlar barqarorligini ta'minlash, soliq siyosatini takomillashtirish va daromad manbalarini kengaytirish bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan. Tadqiqot natijalari moliyaviy barqarorlikni saqlash va mahalliy iqtisodiyotni rag'batlantirish nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *mahalliy budjetlar, soliq daromadlari, daromadlar tarkibi, soliq siyosati, moliya barqarorligi, diversifikatsiya.*

ОБЕСПЕЧЕНИЕ СТАБИЛЬНОСТИ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ ЧЕРЕЗ РАСШИРЕНИЕ НАЛОГОВОЙ БАЗЫ: АНАЛИЗ ЗА 2021–2024 ГОДЫ

д.э.н., доц. ***Кудияров Кишибай***
Коракальпакский государственный университет

Аннотация. *В данном исследовании анализируются налоговые поступления и их структура в местных бюджетах Узбекистана за 2021-2024 годы. Использованы дескриптивная статистика, визуализация и панельный подход. Полученные результаты подчеркивают ускоряющуюся диверсификацию налоговой базы и укрепление бюджетных доходов. В заключении приведены практические рекомендации по обеспечению устойчивости местных бюджетов, совершенствованию налоговой политики и расширению источников доходов. Результаты имеют значение для поддержания фискальной стабильности и стимулирования локального экономического развития.*

Ключевые слова: *местные бюджеты, налоговые поступления, структура доходов, налоговая политика, фискальная стабильность, диверсификация.*

ENSURING THE STABILITY OF LOCAL BUDGETS THROUGH EXPANDING THE TAX BASE: AN ANALYSIS FOR 2021-2024

DSc, assoc. prof. ***Kudiyarov Kishibay***
Karakalpak State University

Abstract. *This study analyses the tax revenues and their composition in local budgets of Uzbekistan for the period 2021-2024. A descriptive statistical approach, visualization, and a panel-data framework were employed. The findings highlight the growing diversification of the tax base and the strengthening of budgetary revenues. Conclusions include practical recommendations to ensure local budget stability, improve tax policy, and broaden revenue sources. The results are relevant for maintaining fiscal stability and stimulating local economic development.*

Keywords: *local budgets, tax revenues, revenue structure, tax policy, fiscal stability, diversification.*

Kirish.

Barqaror moliyaviy boshqaruv va mahalliy daromadlar bazasini mustahkamlash ko'plab mamlakatlar uchun strategik vazifa hisoblanadi. Soliq siyosati davlat va mahalliy byudjetlarning asosiy moliyalashtirish manbaini tashkil etadi. Mahalliy byudjetlarning daromad tuzilmasi fiskal barqarorlikni ta'minlash va makroiqtisodiy risklarni kamaytirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tadqiqotlar soliq manbalarini diversifikatsiya qilish yalpi byudjetdagi volatillikni kamaytirishini ko'rsatadi (Ouédraogo, et al., 2020). Boshqa yondoshuvlar esa markaziy va mahalliy hukumatlarning vakolatlarini optimallashtirish orqali resurslarni samarali taqsimlash muhimligini ta'kidlaydi.

Tajriba ko'rsatishicha, 1990-yillardan boshlab ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda fiskal markazlashuvni kamaytirish va mahalliy byudjet tizimini kuchaytirish bo'yicha islohotlar boshlangan. Ammo bir qator tadqiqotlarda kutilgan natijalar olinmaganiga alohida urg'u berilgan. Xususan, Smoke mahalliy daromadlarni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'pincha yetarli bo'lmagani, rivojlanayotgan mamlakatlarda mahalliy byudjet daromadlarining kutilgan darajada oshmasligi qayd etilgan (Smoke, 2007). Boshqacha qilib aytganda, mahalliy soliqlar bazasining torligi va iqtisodiy strukturaning zaifligi tufayli markazdan turib yondashish yetarli natija bermaydi. Shu munosabat bilan soliq siyosatini modernizatsiya qilish va soliq bazasini kengaytirish orqali budjet manbalarini diversifikatsiya qilish dolzarb bo'lib qolmoqda.

O'zbekistonning so'nggi yillardagi soliq siyosati ham bu jarayonga misol bo'la oladi. 2020-yilda Soliq kodeksi qayta ko'rib chiqilib, soliqlar tizimini soddalashtirish va tadbirkorlik uchun soliq yukini kamaytirishga urg'u berildi. OECD ma'lumotlariga ko'ra, yuqoridagi islohotlar natijasida 2021 yilda O'zbekistonning soliq tushumlari YaIMga nisbatda 18,8% ga yetdi. 2022–2023 yillarda ham soliq tizimidagi o'zgarishlar davom etib, QQS, aksizlar va aksiyalar kabi tovar-xizmat soliqlari daromadlar tarkibida asosiy o'rinni egalladi. Jumladan, 2022 yilda tovar va xizmatlarga qo'yiladigan soliqlar jami soliq tushumlarining 58% ini tashkil etgan (OECD, 2025).

Mahalliy byudjetlarning moliyaviy mustahkamligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar ham amalga oshirilmoqda. Masalan, 2026-yil yanvaridan boshlab QQS tushumlarining 5% i Toshkent shahri, 20% i viloyatlar mahalliy budjetlariga bevosita yo'naltirilishi rejalashtirilgan (Tukhsinov, 2025). Shu bilan birga, yer va mol-mulk soliqlarining ulushi oshirilmoqda, mahalliy hokimiyat organlariga ayrim soliqlar stavkalarini belgilash huquqi berilyapti. Ushbu yangilanishlar mahalliy byudjet daromadlarining barqarorligini oshirish va viloyatlarning iqtisodiy salohiyatini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Shunga qaramay, O'zbekistonda 2021–2024 yillardagi mahalliy byudjetlarning soliq daromadlari va ularning tarkibini puxta o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar kam. Oldingi ishlarda soliq tushumlari tuzilishi baholangan bo'lsa-da, aynan mahalliy budjet daromadlari bo'yicha chuqur tahlil mavjud emas. Shu sababli, ushbu maqola 2021–2024 yillardagi O'zbekiston mahalliy byudjetlariga tushgan soliq daromadlari hajmi va tarkibiga bag'ishlanib, ularning dinamikasi va strukturasini tahlil qiladi. Tadqiqot metodologiyasida deskriptiv statistik usul va panel ma'lumotlar yondashuvi qo'llanilib, Excel dasturida agregatsiya va vizualizatsiya usullari amalga oshirildi. Tahlil natijalari mahalliy byudjetlarning soliq bazasini kengaytirish hamda daromadlar manbalarini diversifikatsiya qilish zarurligi to'g'risida yangi xulosalar beradi. Ushbu natijalar jamiyat va hukumat uchun soliq siyosatini takomillashtirish, budjet barqarorligini mustahkamlash va mahalliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi.

Adabiyotlar sharhi.

Fiskal federalizm va mahalliy byudjetlar sohasida ko'plab ilmiy-empirik tadqiqotlar mavjud. Klassik nazariyaga ko'ra, markaziy hukumat makroiqtisodiy barqarorlik va umumiy xizmatlarni, mahalliy hukumatlar esa hududiy ehtiyojlarga qaratilgan xizmatlarni ta'minlashga

mas'uldir (Oates, 1972). Rivojlanayotgan mamlakatlarda mahalliy byudjet daromadlarining rolini o'rganuvchi tadqiqotlarda markaz-viloyat soliq munosabatlari tahlil qilingan. Muallif Smoke ta'kidlashicha, 2000-yillarning boshida mahalliy daromadlarni oshirishga yo'naltirilgan ko'p sonli chora-tadbirlarning aksariyati rivojlanayotgan mamlakatlarda kutilgan darajada samarali bo'lmagan. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, mahalliy budjetlarning soliq bazasi torligicha qolaveradi va markazdan taqdim etilgan imtiyozlar ham yetarli bo'lmagan (Smoke, 2007). Bu fikrni boshqalar ham tasdiqlaydi: masalan, Davoodi va Zou global ma'lumotlarda fiskal debentrallashuvning ba'zan o'sishga salbiy ta'siri borligini qayd etishgan (Davoodi, et al., 1998).

Xalqaro hamjamiyat ma'lumotlariga asoslanib, soliq tushumlari tarkibini o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. OECD ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonning soliq tushumlari tarkibida tovar-xizmat soliqlari asosiy o'rnini egallaydi. Masalan, 2022 yilda tovar va xizmatlar bo'yicha soliqlar umumiy soliq tushumlarining 58% ini tashkil etib, QQS o'z navbatida YaIMning 5,7% ini qoplagan (OECD, 2025). Bevosita soliqlar ulushi esa munosib darajada past bo'lib, bu holat soliq barqarorligi va byudjet diversifikatsiyasini ta'minlash nuqtai nazaridan muammolar tug'dirmoqda. Boshqacha aytganda, bir yoki bir nechta soliq turi daromadlarga haddan ziyod bog'liqlik, fiskal nobarqarorlik xavfini oshiradi (Ouédraogo, et al., 2020). Shuning uchun soliq manbalarini kengaytirish, xususan uy-joy, mulk va xizmat soliqlari ulushini oshirish orqali mahalliy byudjetlarda yangi daromad manbalarini yaratish afzalliklari ko'p tadqiqotlarda qayd etilgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, ayrim tadqiqotlarda fiskal debentrallashuv va byudjet siyosati o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi holatlar ham uchraydi. Barro kabi modelchi iqtisodchilar davlat xarajatlari va o'sish o'rtasidagi optimal nisbatni aniqlash bo'yicha nazariy yechimlar ishlab chiqqan (Barro, 1990). Boshqa tarafdan, fiskal siyosat va iqtisod o'sish munosabatini tekshirgan Easterly va Rebelo makro tadqiqotlarida soliq tizimi va byudjet balansining uzoq muddatli iqtisodiy rivojga ta'siri o'rganilgan. Ularning natijalariga ko'ra, budjet parametrlarini o'zgartirishda ehtiyotkorlik talab etiladi, chunki yuqori soliq yuklari qisman ish faoliyati pasayishiga olib keladi (Easterly, 1993).

Yuqoridagi adabiyotlar soliq va mahalliy byudjet siyosati masalalarining nazariy va empirik tahlilini beradi. Ular soliq manbalari diversifikatsiyasi va mahalliy daromadlarni kuchaytirish bo'yicha tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlarini ochib beradi. Shu bilan birga, O'zbekiston kontekstida 2021–2024 yillardagi real ma'lumotlar ustida mahalliy byudjet daromadlarini tahlil qiladigan tadqiqotlar deyarli mavjud emas. Bu bo'shliqni to'ldirish maqsadida bizning ishimiz O'zbekiston misolida mahalliy budjetlarning soliq daromadlari va ularning strukturaviy o'zgarishlarini ilmiy asosda aniqlaydi. Shu tariqa, soliq siyosati va byudjet strategiyasini takomillashtirish bo'yicha aniq amaliy tavsiyalar ishlab chiqish mumkin bo'ladi (Ouédraogo, et al., 2020).

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotda 2021–2024 yillar davriga oid ma'lumotlar asosiy manba sifatida olinib, deskriptiv statistika va panel yondashuvi orqali tahlil qilindi: metodologik cheklovlar sifatida ayrim mahalliy indikatorlar va bozordagi o'zgarishlarni batafsil o'lchash uchun kerakli qo'shimcha ma'lumotlarning yetishmasligi hamda regressiya kabi ilg'or ekonometrik usullar cheklanganligi qayd etildi - shuning uchun natijalar asosan deskriptiv xarakterga ega va kelgusida ekonometrik modelli tahlillarni qo'llash tavsiya etiladi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Davlat byudjeti daromadlari 2024-yil yakuni bilan 274 423,9 mlrd so'mni tashkil qildi. 2023-yilga nisbatan daromadlar 42 703,2 mlrd so'mga yoki 18,4 foizga oshgan.

- Soliq qo'mitasi tomonidan 199,5 trln so'm (jami tushumga nisbatan 72,7%, 2023-yilga nisbatan 120,2%),

- Bojxona qo‘mitasi tomonidan 63,0 trln so‘m (jami tushumga nisbatan 23%, 2023-yilga nisbatan 108%). Shundan QQS bo‘yicha o‘zaro hisobga olingan summa 6,3 trln so‘mni tashkil qiladi.
- Boshqa daromadlar va soliq bo‘lmagan tushumlar 11,9 trln so‘mni (jami tushumga nisbatan 4,4%, 2023-yilga nisbatan 160,5%) tashkil qildi.

Boshqa daromadlar tarkibiga qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha qaytarish (qoplab berish), fuqarolarga xarid summasidan 1% (“kesh-bek”) qaytarish, shuningdek dividendlar va soliqsiz tushumlar kiradi.

1-jadval

2021-2024 yillarda O‘zbekiston Respublikasi konsolidatsiyalashgan davlat budjeti daromadlari. mlrd. so‘mda. (imv.uz, n.d.)

Daromadlar	2021 yil	2022 yil	2023 yil	2024 yil
JAMI	**164 799.4**	**201 863.7**	**231 720.7**	**274 423.9**
Bevosita soliqlar	**58 930.3**	**64 447.1**	**73 103.6**	**90 833.0**
Foyda solig‘i	38 363.3	37 649.9	40 778.9	52 619.7
Aylanmadan olinadigan soliq	1 649.4	2 512.7	2 407.3	2 829.5
Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i	18 917.7	24 284.5	29 917.4	35 383.9
Bilvosita soliqlar	**56 290.4**	**71 390.2**	**83 325.8**	**88 342.1**
Qo‘shilgan qiymat solig‘i	38 439.0	52 189.4	57 885.3	59 281.2
Aksiz solig‘i	13 086.5	13 455.0	15 834.4	19 059.9
Bojxona boji	4 764.9	5 745.7	9 606.1	10 001.0
Resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘i	**23 036.4**	**23 912.8**	**28 079.5**	**36 362.6**
Mol-mulk solig‘i	2 457.3	4 015.4	5 097.7	6 804.7
Yer solig‘i	4 082.8	5 305.9	6 890.1	8 215.6
Yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq	15 811.9	13 887.4	15 300.3	20 169.6
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	684.4	704.1	791.4	1 172.7
Boshqa daromadlar	**26 542.2**	**42 113.7**	**47 211.8**	**58 886.2**

Jadval umumiy daromadlarning 2021–2024 yillarda qanday o‘zgarishini va ularni tashkil etuvchi asosiy kategoriyalarning dinamikasini ko‘rsatadi. Umuman olganda, konsolidatsiyalashgan budjet daromadlari barqaror o‘sish namoyon etgan: jami daromad 2021 yilda 164 799,4 mlrd so‘mdan 2024 yilda 274 423,9 mlrd so‘mga yetib, to‘rtta yil davomida taxminan 66,5% ga oshgan. Yiliga o‘rtacha o‘sish sur’ati 2021→2022: +22,5%, 2022→2023: +14,8%, 2023→2024: +18,4%.

Bevosita soliqalar (daromad solig‘i, foyda solig‘i va boshqalar) 2021 yildagi 58 930,3 mlrd so‘mdan 2024 yilda 90 833,0 mlrd so‘mga oshib, 54,1% ga ko‘paydi va 2024 yilda jami daromadlarning taxminan 33,1% sini tashkil etdi. Shu ichida jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i 18 917,7 dan 35 383,9 mlrd so‘mga (yaqin 16 466,2 mlrd so‘m ortish) ham juda sezilarli o‘sish ko‘rsatdi. Bilvosita soliqalar (xususan, qo‘shilgan qiymat solig‘i - QQS, aksiz, bojxona to‘lovlari) ham katta hajmda oshdi: 2021 yilda 56 290,4 mlrd so‘mdan 2024 yilda 88 342,1 mlrd so‘mga, ya’ni 56,9% ga o‘sdi. QQS 38 439,0 dan 59 281,2 mlrd so‘mga oshib, eng katta absolut o‘sish (20 842,2 mlrd so‘m)ni ko‘rsatdi. Resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘i 2021→2024 yillarda 23 036,4 dan 36 362,6 mlrd so‘mga oshdi (taxminan 57,8% o‘sish), biroq umumiy tarkibdagi ulushi biroz pasaydi (2021: 14,0%, 2024: 13,3%). Eng tez o‘suvchi komponent - “Boshqa daromadlar” bo‘ldi: 26 542,2 dan 58 886,2 mlrd so‘mga oshib, 121,9% ga o‘sdi va 2024 yilda jami daromadlarning 21,5% ini tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich boshqa manbalardan tushumlarning sezilarli kengayganligini anglatadi.

2021 yilda bevosita soliqlar jami daromad tarkibida nisbatan biroz ustun bo‘lgan (35,8% vs 34,2% bilvosita soliq), ammo 2024 yilda bevosita va bilvosita soliqlarning ulushi yaqinlashib, har ikkalasi ham taxminan 32–33% atrofida. QQS va jismoniy shaxslar daromad solig‘i hamda boshqa daromadlarning sezilarli o‘sishi budjet daromadlarining nafaqat soliqqa,

balki boshqa manbalarga ham kengayganini ko‘rsatadi. Umuman olganda, 2021–2024 yillarda daromadlar miqdori va tarkibida muvozanat va diversifikatsiya kuzatiladi: soliq bazasi mustahkamlanishi bilan birga “boshqa daromadlar”ning ulushi ham ortgan.

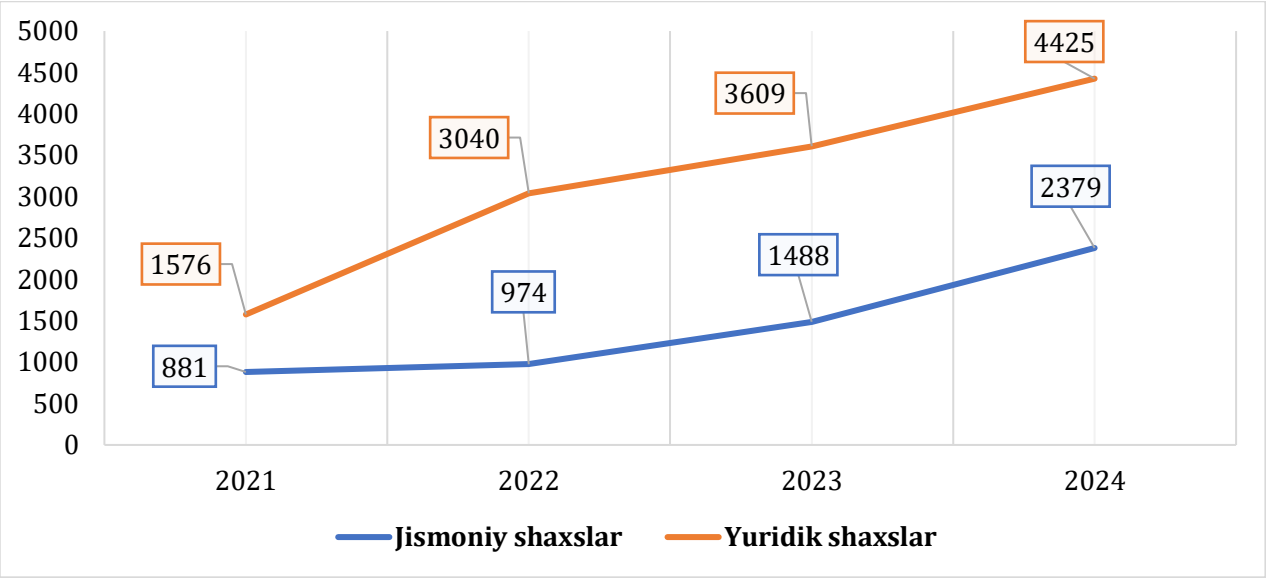

1-rasm. 2021-2024 yillarda O‘zbekiston Respublikasida mol-mulk solig‘i tushumlari, yuridik va jismoniy shaxslar kesimida, mlrd. so‘mda. (imv.uz, n.d.)

Berilgan grafik 2021–2024 yillarda mol-mulk solig‘i bo‘yicha yuridik va jismoniy shaxslar kesimida tushumlarning dinamikasini ko‘rsatadi. Umuman olganda, har ikki guruh bo‘yicha tushumlar muntazam va sezilarli darajada o‘sib borgan, yuridik shaxslar har bir yilda jismoniy shaxslardan ancha yuqori hajmni ta’minlagan.

Yuridik shaxslar: 2021 yilda 1 576 mlrd so‘mdan 2024 yilda 4 425 mlrd so‘mga yetib, umumiy oshish 2 849 mlrd so‘mni tashkil etdi (taxminan 180,8% o‘sish, qiymat deyarli 2,8 barobarga ko‘paygan). Eng katta yillik o‘sish 2021→2022 davrida kuzatildi - 1 576 dan 3 040 mlrd so‘mga, ya’ni ≈93% ga oshdi. Keyingi yillarda o‘sish sur’ati pasayib, 2022→2023: ≈18,7%, 2023→2024: ≈22,6% ni tashkil qildi. Jismoniy shaxslar: 2021 yildagi 881 mlrd so‘mdan 2024 yilda 2 379 mlrd so‘mga ko‘tarildi - absolut o‘sish 1 498 mlrd so‘m, bu ≈170,1% lik o‘sishga teng (ya’ni 2,7 barobarga ko‘payish). Yillik o‘zgarishlar 2021→2022: ≈10,6%, 2022→2023: ≈52,8%, 2023→2024: ≈59,9% - ya’ni 2022–2024 yillarda jismoniy shaxslarning tushumlari tezlashgan.

Boshlang‘ich (2021) va tugallangan (2024) nuqtalarga qaraganda, yuridik shaxslarning hissasi doimiy ravishda yuqori bo‘lib qoldi: 2021 yilda umumiy tushumlardagi ulushi taxminan 64%, 2024 yilda esa 65% atrofida. Shu bilan birga, 2022 yilda yuridik shaxslar ulushi keskin oshib, biroz pasayish kuzatilgan (2022: ~~75,8%, 2023: ~~70,8%), bu 2022 yilda yuridik tomon uchun alohida katta o‘sish bo‘lganini ko‘rsatadi. Jismoniy shaxslar 2022–2024 yillarda nisbatan tezroq foizli o‘sish sur’atlarini ko‘rsatdi (2022→2024 davrida ikki yil ichida jami oshish ~170%), lekin absolyut hajm jihatidan yuridik shaxslar hali ham ustun.

Grafik mol-mulk solig‘i tushumlarining 2021–2024 yillarda barqaror va sezilarli o‘sishini tasdiqlaydi, bu o‘sish asosan yuridik shaxslar hisobidan katta bo‘lib, jismoniy shaxslarning hissasi ham oxirgi ikki yilda tezroq o‘sdi. 2021→2022 davridagi yuridik shaxslar uchun keskin o‘sish va 2022→2024 davridagi jismoniy shaxslar o‘sishining tezlashuvi - e’tiborga molik xususiyatlar. Ushbu tendensiyalarni izohlash yoki siyosiy xulosalar chiqarish uchun soliq siyosati, qiymat baholari va iqtisodiy sharoitlar kabi qo‘shimcha ma’lumotlar talab etiladi.

2024 yilda mol-mulk solig‘i bo‘yicha tushumlar o‘zgarishiga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatdi:

- soliq siyosatidagi o‘zgarishlar hisobiga 586 mlrd so‘m,

- qonunchilikdagi o‘zgarishlar bo‘yicha 456 mlrd so‘m,
- soliq imtiyozlarining bekor bo‘lishidan 16 mlrd so‘m,
- yangi tadbirkorlik subyektlari tashkil etilishi hisobiga 115 mlrd so‘m,
- soliq ma’murchiligini yaxshilash hisobiga 1,1 trln so‘m,
- qo‘shimcha soliq obyektlari va yer maydonlarini aniqlash hisobiga 570 mlrd so‘m,
- soliq tekshiruvlaridan 3 mlrd so‘m,
- joriy qilingan yangi raqamli instrumentlar yordamida soliq bazasini legallashtirish hisobiga 257 mlrd so‘m va soliq to‘lovchilar qarzdorliklarini bartaraf etishdan,
- 285 mlrd so‘m qo‘shimcha tushumlar undirildi.

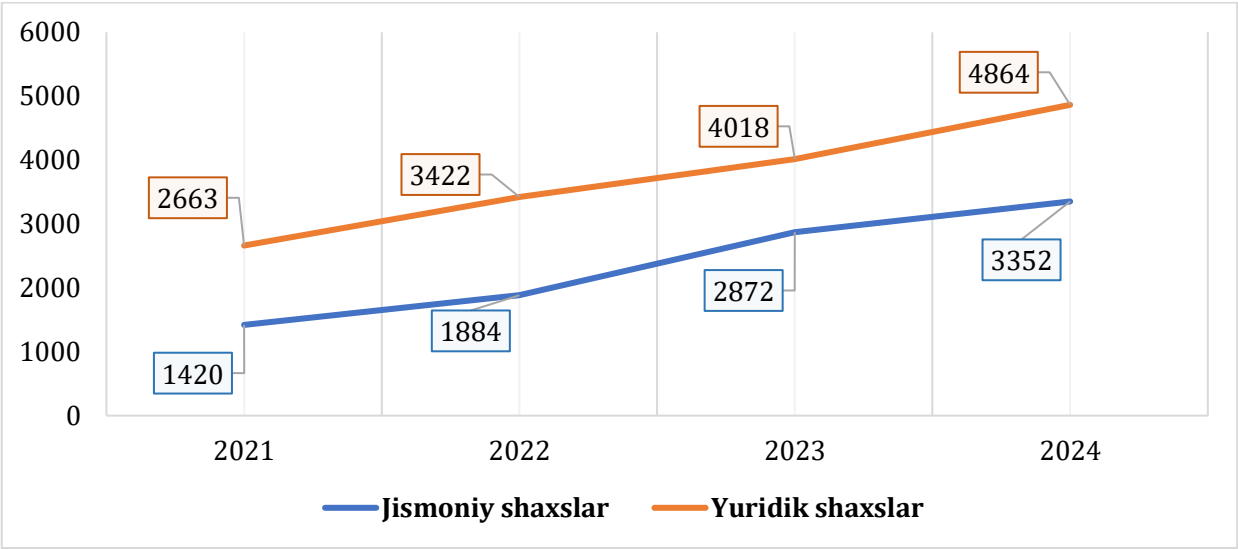

2-rasm. 2021-2024 yillarda O‘zbekiston Respublikasida yer solig‘i tushumlari, yuridik va jismoniy shaxslar kesimida, mlrd. so‘mda. (imv.uz, n.d.)

Berilgan chizma 2021–2024 yillarda yer solig‘i bo‘yicha yuridik va jismoniy shaxslar kesimidagi tushumlar dinamikasini ko‘rsatadi. Umuman olganda, har ikkala guruh bo‘yicha tushumlar uzluksiz o‘sib borgan, yuridik shaxslar har doim jismoniy shaxslardan yuqori darajadagi tushumni ta’minlagan.

Ko‘rinib turibdiki, yuridik shaxslarning tushumlari 2021 yildagi 2 663 mlrd so‘mdan 2024 yilda 4 864 mlrd so‘mga yetib, absolyut jihatdan 2 201 mlrd so‘mga oshgan, bu taxminan 82,7% li o‘sishga teng. Jismoniy shaxslar uchun 2021 yildagi 1 420 mlrd so‘mdan 2024 yilda 3 352 mlrd so‘mga ko‘tarilish kuzatilgan - buning absolyut ortishi 1 932 mlrd so‘mni tashkil qilib, nisbiy o‘sish taxminan 136,1% ni tashkil etadi. Shu bilan, yuridik tomon absolyut hajm bo‘yicha biroz katta o‘sish ko‘rsatgan, lekin jismoniy shaxslar nisbiy jihatdan tezroq o‘sgan.

Yillik o‘zgarishlarni alohida ko‘rib chiqilsa, yuridik shaxslar uchun eng katta yillik o‘sish 2021→2022 davrida kuzatilib, +28,5% ga oshgan (2 663 → 3 422). Keyingi yillarda o‘sish sur’ati 2022→2023: +17,4%, 2023→2024: +21,1% bo‘lgan. Jismoniy shaxslar esa 2022→2023 davrida sezilarli sur’at bilan +52,4% (1 884 → 2 872) o‘sdi, boshqa yillarda 2021→2022: +32,7%, 2023→2024: +16,7% ko‘rsatkichlari qayd etilgan. Bu ma’lumotlardan jismoniy shaxslarning 2022–2023 yillarda tezroq kengaygani, yuridik sub’yektlarning esa barqaror va doimiy o‘sish myorasi saqlangani kelib chiqadi.

Taqqoslash jihatidan, 2021 yildan 2024 yilgacha yuridik shaxslar tushumlari har doim jismoniy shaxslarnikidan yuqori bo‘lgan, 2024 yilda yuridik-toifa 4 864 mlrd so‘m (taxminan 59%), jismoniy-toifa esa 3 352 mlrd so‘m (taxminan 41%) ni tashkil qilishi mumkin. Xulosa sifatida aytish mumkinki, umumiy tendensiya - yer solig‘i bo‘yicha tushumlarning mustahkam o‘sishi bo‘lib, bu jarayonlarda yuridik sub’yektlar asosiy rolni o‘ynagan, ammo jismoniy shaxslarning nisbiy o‘sish sur’ati ham muhim darajada ortgan.

Grafikda kuzatilgan tendensiyalarni siyosiy yoki iqtisodiy kontekstda to'liq talqin etish uchun soliq stavkalari, kadastr qiymatlari va umumiy iqtisodiy faollik kabi qo'shimcha ma'lumotlar talab etiladi.

2024 yilda yer solig'i bo'yicha tushumlar o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

- 2023-yilda amalda bo'lgan qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yerlar uchun bazaviy soliq stavkalarini o'rtacha 12 foizga indeksatsiya qilinishi,
- mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan bazaviy yer solig'i stavkalariga kamaytiruvchi va oshirish koeffitsiyentlarining qo'llanilishi,
- soliq ma'muriyatchiligida mahallabay ishlash tizimini joriy etilishi natijasida tushumlar o'sdi.

2024-yilda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlari daromadlari 57 024,6 mlrd so'm miqdorida shakllantirildi. Mahalliy budjetlar xarajatlari esa 86 811,6 mlrd so'mga ijro etildi. Mahalliy budjetlarning balansliligini ta'minlash maqsadida ularning daromad va xarajatlari o'rtasidagi farq tartibga soluvchi budjetlararo transfertlar orqali qoplandi.

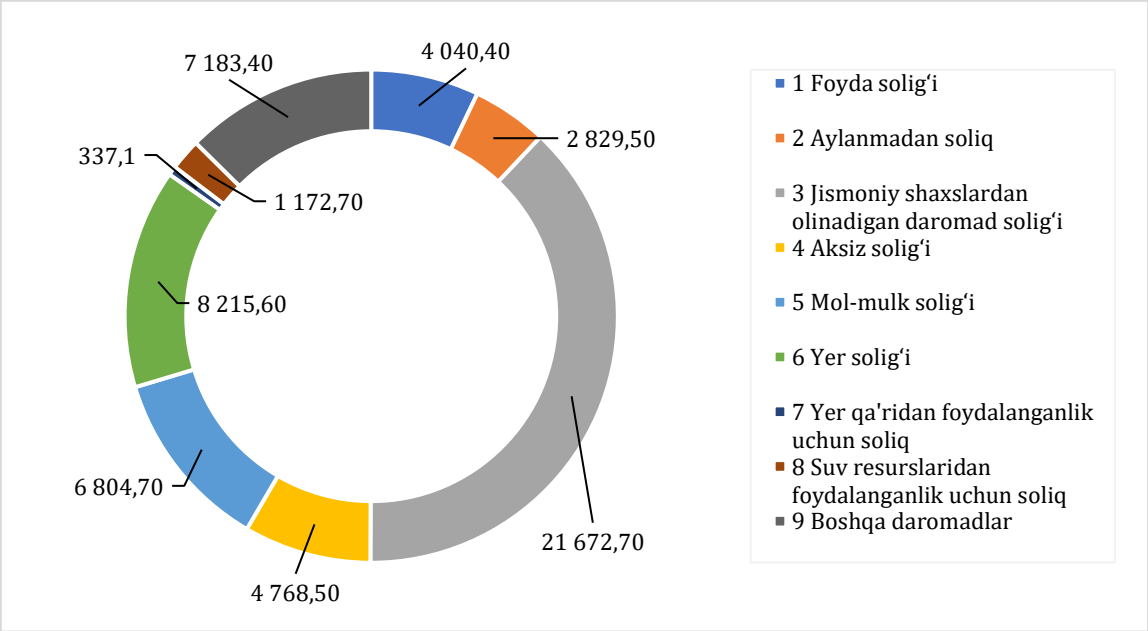

3-rasm. 2024 yilda O'zbekiston Respublikasi jami mahalliy budjetler daromadlari, mrld. so'm. (imv.uz, n.d.)

Berilgan diagramma 2024 yilda O'zbekiston Respublikasining mahalliy budjet daromadlarini (mlrd. so'm) toifalar bo'yicha taqsimlaydi. Umuman olganda, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i mahalliy daromadlarning aniq etakchisi hisoblanadi, qolgan soliq turlari esa turlicha ulushlarga ega.

2024 yil uchun jami mahalliy daromadlar 57 024,60 mlrd. so'mni tashkil etadi. Eng katta hissani jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i - 21 672,70 mlrd. so'm (taxminan 38,0%) tashkil etadi, ya'ni butun daromadlarning taxminan uchdan biridan ko'prog'i shu manbadan keladi. Ikkinchi va uchinchi yirik manbalar - Yer solig'i (8 215,60 mlrd., 14,4%) hamda Mol-mulk solig'i (6 804,70 mlrd., 11,9%).

Aksiz solig'i 4 768,50 mlrd. so'mga teng bo'lib (8,4%), foyda solig'i 4 040,40 mlrd. (7,1%) va aylanmadan soliq 2 829,50 mlrd. (5,0%) darajasida qatnashadi. Qiziqarli jihati shundaki, "boshqa daromadlar" guruhi ham sezilarli ulush - 7 183,40 mlrd. yoki **12,6%**ga ega, bu mahalliy byudjetlarda soliqdan tashqari manbalarning ham muhimligini ko'rsatadi.

Eng oz ulushga ega toifalar esa tabiiy resurslar bilan bog‘liq kichik toifalardir: yer qa‘ridandan foydalanish uchun soliq atigi 337,10 mlrd. (taxminan 0,6%), suv resurslaridan foydalanish uchun soliq esa 1 172,70 mlrd. (2,1%).

2024 yilda mahalliy budjet daromadlari asosan jismoniy shaxslar daromad solig‘i hamda yer va mol-mulk solig‘lariga tayanadi. Shu bilan birga, boshqa daromadlar toifasi ham budjetda muhim zaxira vazifasini o‘taydi. Mayda, lekin barqaror manbalar (masalan, yer qa’ridan foydalanish va suv resurslari bo‘yicha to‘lovlar) esa jami daromadlarda sezilarli emas, bu esa mahalliy daromadlar strukturasini diversifikatsiya qilish yoki tabiiy resurslardan olinadigan daromadlarni oshirish imkoniyatlarini qayta ko‘rib chiqish zaruratini uqitadi.

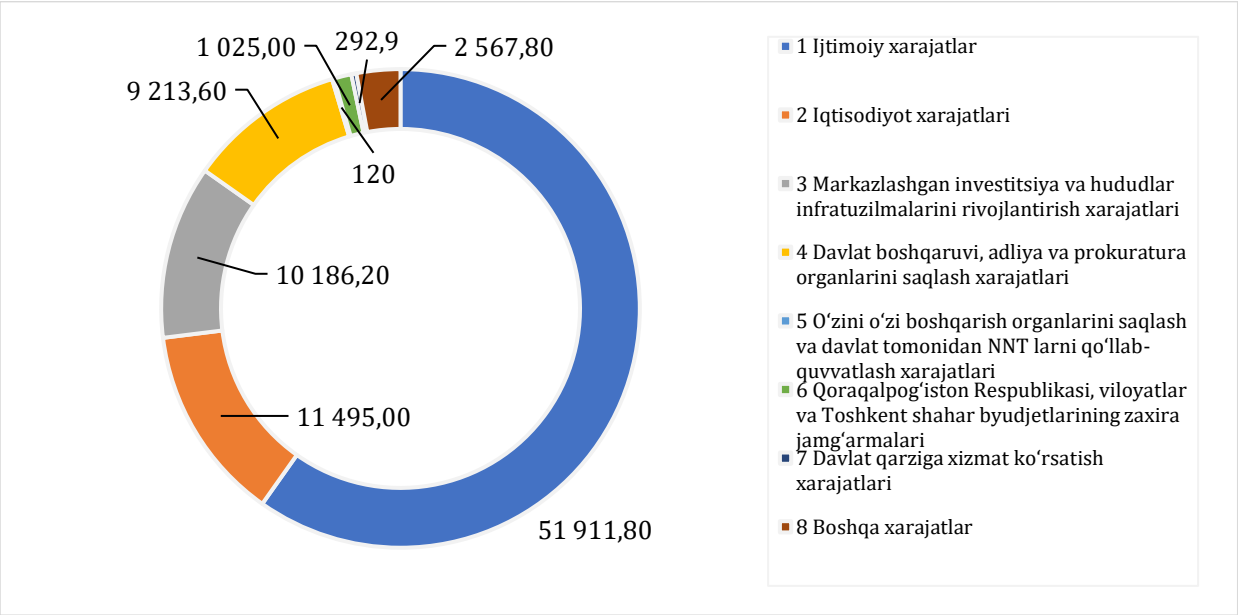

4-rasm. 2024 yilda O‘zbekiston Respublikasi jami mahalliy budjetler xarajatlari, mrld. so‘m. (imv.uz, n.d.)

Umuman olganda, byudjet xarajatlari aniq bir yo‘nalishga, ijtimoiy xarajatlarga, qaratilgani kuzatiladi, ushbu toifa jami xarajatlarning taxminan 59,8% ini tashkil qilib, 51 911,8 mlrd. so‘mni tashkil etadi. Ikkinchi va uchinchi eng katta qismlar iqtisodiyot xarajatlari (11 495,0 mlrd., 13,2%) hamda markazlashgan investitsiyalar va hududlar infratuzilmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan xarajatlar (10 186,2 mlrd., 11,7%) hisoblanadi.

Bundan tashqari, davlat boshqaruvi, adliya va prokuratura organlarini saqlash xarajatlari ham sezilarli o‘rin tutadi - 9 213,6 mlrd. so‘mga teng (10,6%). “Boshqa xarajatlar” guruhi 2 567,8 mlrd. so‘mni (3,0%) tashkil etib, umumiy tarkibda kichikroq, lekin muhim qo‘shimcha manba sifatida namoyon bo‘ladi.

Eng kichik ulushlar asosan mahalliy zaxira jamg‘armalari va qarz bo‘yicha xizmat ko‘rsatish xarajatlariga to‘g‘ri keladi: mahalliy zaxira jamg‘armalari (Qoraqalpog‘iston va viloyatlar hamda Toshkent shahar byudjetlari) atigi 120 mlrd. so‘mni (0,1%) tashkil etsa, davlat qarziga xizmat ko‘rsatish uchun ajratmalar 292,9 mlrd. so‘mni (0,3%) tashkil etadi. Shuningdek, o‘zini o‘zi boshqarish organlarini saqlash va davlat tomonidan NNTlarni qo‘llab-quvvatlash xarajatlari 1 025,0 mlrd. so‘mga (1,2%) teng.

2024 yilda mahalliy byudjet xarajatlari markaziy ravishda ijtimoiy soha va iqtisodiy rivojlanish loyihalariga yo‘naltirilgan. Bu taqsimot ijtimoiy himoya va infratuzilma investitsiyalariga ustuvor ahamiyat berilayotganligini ko‘rsatadi, biroq byudjet tarkibini diversifikatsiya qilish va kichik, ammo strategik xarajatlar (masalan, zaxira jamg‘armalar va qarz xizmatiga ajratmalar) ulushini yanada optimal boshqarish imkoniyatlarini ham ko‘rib chiqish zaruriyatini ta’kidlaydi.

Xulosa va takliflar.

Olingan natijalar soliq bazasining diversifikatsiyalanayotgani va mahalliy daromadlar barqarorligi kuchayganini tasdiqlaydi. Ya'ni, bir qator yangi soliq toifalaridan tushum olinishi natijasida budjetga tushadigan jami daromadlar darajasi oshib bormoqda. Shu sababli amaliy jihatdan soliq siyosatini yanada takomillashtirish va daromad manbalarini kengaytirish bo'yicha quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

Birinchidan, mahalliy byudjetlarda daromad manbalarini ko'paytirish uchun uy-joy va mulk soliqlarining ulushini oshirish, xizmatlardan tushum olish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Ayniqsa pochta, kommunal va sug'urta turlariga soliq joriy etish ko'rib chiqilishi mumkin. QQSning mahalliy byudjetlarga taqsimlanishi kabi islohotlar davom ettirilib, mahalliy hukumatlarga qo'shimcha soliq manbalari berilishi kerak.

Ikkinchidan, soliq yig'ish samaradorligini oshirish uchun monitoring va nazorat usullarini kuchaytirish lozim. Bu borada elektron hisob-kitob va shaffof hisobot tizimini kengaytirish, soliq to'lovchilar va hokimiyat o'rtasida axborot almashishni yaxshilash muhim. Texnologiyalardan foydalanish orqali soliq tushumlarini prognozlash va kuzatishda kutilmagan farqlarni erta aniqlash ham budjet barqarorligini saqlashga yordam beradi.

Uchinchidan, har bir hudud iqtisodiyotining xususiyatlarini inobatga olgan holda mahalliy byudjet rejalari ishlab chiqilishi lozim. Hududda e'tibori past bo'lgan soliq turlari uchun qo'shimcha imtiyozlar yoki rag'batlantiruvchi chora-tadbirlar joriy etish orqali mahalliy daromadlar potentsialini oshirish mumkin. Shuningdek, hududlararo soliq taqsimotini adolatli amalga oshirish uchun shaffof va mos keluvchi mexanizmlar ishlab chiqish muhimdir.

To'rtinchidan, mahalliy byudjetlarda soliq tushumlarini ko'paytirish orqali mahalliy iqtisodiyotning korxona va tadbirkorlik salohiyatini qo'llab-quvvatlash mumkin. Mahalliy infrastrukturani rivojlantirish uchun erkin moliyaviy manbalarni yaratish, soliq imtiyozlari bilan bog'liq risklarni kamaytirish va tadbirkorlikni rag'batlantirishga oid siyosatni davom ettirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, 2021–2024 yillardagi tahlil natijalari mahalliy byudjetlarning soliq daromadlari salohiyatini kuchaytirish va ularning barqarorligini ta'minlash bo'yicha muhim xulosalar beradi. Mahalliy soliq siyosatini davom ettirish va daromadlarning diversifikatsiyasini oshirish orqali O'zbekiston moliya tizimining barqarorligi mustahkamlanadi, bu esa mahalliy iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

Barro, R. J. (1990). Government spending in a simple model of endogenous growth. Journal of Political Economy, 98(5, Part 2), S103–S125. https://doi.org/10.1086/261726

Davoodi, H., & Zou, H.-F. (1998). Fiscal decentralization and economic growth: A cross-country study. Journal of Urban Economics, 43(2), 244–257. https://doi.org/10.1006/ juec.1997.2042

Easterly, W., & Rebelo, S. (1993). Fiscal policy and economic growth: An empirical investigation. Journal of Monetary Economics, 32(3), 417–458. https://doi.org/10.1016/0304-3932(93)90025-B

Imv.uz (n.d.) O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirligi rasmiy web sayti.

Oates, W. E. (1972). Fiscal Federalism. New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich. https://archive.org/details/fiscalfederalism0000oate/page/n9/mode/2up

OECD (2025), Roadmap for Sustainable Investment Policy Reforms in Uzbekistan, OECD Investment Policy Reviews, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/20865f29-en.

Ouédraogo, R., et al. (2020). Fiscal resilience building: Insights from a new tax revenue diversification index (IMF Working Paper No. 20/094). Washington, DC: International Monetary Fund. https://www.imf.org/-/media/files/publications/wp/2020/english/ wpiea2020094-print-pdf.pdf

Smoke, P. (2007). Local revenues under fiscal decentralization in developing countries. In G. K. Ingram & Y.-H. Hong (Eds.), Fiscal Decentralization and Land Policies (pp. 137–164). Cambridge, MA: Lincoln Institute of Land Policy. Retrieved from https://www.lincolninst.edu/publications/conference-papers/local-revenues-under-fiscal-decentralization-developing-countries

Tukhsinov, D. (2025). Government expands local revenue base under new tax distribution rules. Kun.uz URL: https://kun.uz/en/news/2025/12/29/government-expands-local-revenue-base-under-new-tax-distribution-rules